

Kisebb közlemények

Dziewońska-Kiss Dorota, Fábián Krisztina

**A »SZEM« FOGALMA
AZ ANGOL, A LENGYEL, A MAGYAR, AZ OLASZ ÉS AZ OROSZ
NYELV
FRAZEOLÓGIAI KAPCSOLATAINAK TÜKRÉBEN¹**

1. Bevezetés

Jelen munka célja a »szem« fogalom nyelvi képének rekonstruálása az angol, a lengyel, a magyar, az olasz és az orosz nyelvben. A vizsgálat tárgya elsősorban a fogalom konceptualizációja az adott nyelvekben, emellett a **szem** fogalom belső taxonómiájának leírása, a nyelvben elfoglalt státuszának meghatározása és nem utolsósorban a nyelvi adatok fényében a fogalom nyelvspecifikus vonásainak jellemzése.

A nyelvi adatok forrása az adott nyelvek frazeologizmusait, szólásait stb. tartalmazó szótárak, az egyes nemzeti szövegtárak, valamint a közbeszédben előforduló nyelvi példák.

2. A szem lexéma státusza az angol, a lengyel, a magyar, az olasz és az orosz nyelvben

Az öt nyelvet vizsgálva, a *szem* lexéma első előfordulása a magyar, angol és az olasz nyelv esetében a 11–13. századra tehető. A magyar nyelvemlékek esetében egyik korai előfordulása a Halotti beszédben figyelhető meg 1192-ben („*Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmuc*”, HB). Két jelentés egymás mellett éléséről beszélhetünk az első előfordulások óta, mint a ’látás szerve’ és mint ’kalászos, hüvelyes mezőgazdasági növények magja’ is szerepel az írásos emlékekben.

Az angol nyelvben a főnévi alak *eye* ’szem’ első előfordulása a 13. századra tehető, összetett szavakban való előfordulása a 15. századtól datálható. Az eredeti szótő az *augon* alakra vezethető vissza, amelynek alakváltozata a svéd és dán nyelvekben is megtalálható. Elsődleges jelentése ’látószerv’, a továbbiak, mint például a szem mint ’a tű lyuka’ és *szemtől szembe látni valakit* a 15. századtól folyamatosan keletkeztek.

¹ A tanulmány az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola Programjának keretében 2010–2011. évben tartott „Kogníció, kommunikáció, világkép” című tantárgy foglalkozásain született. Kurzusvezető: Bańcerowski Janusz. A cikkben felhasznált nyelvi példákat Nasinszky Dezső (magyar), Nucz Eszter (angol), Virág Ágnes (olasz) doktoranduszok gyűjtötték.

Az olasz nyelv esetében az *occhio* 'szem' szó a latin *oculus* szóból származik, amelynek jelentése 'szem, látás, szemefénye, rügy'. Az *occhio* a 12-13. században először 'látószerv' jelentésben használatos. Később Guido Cavalcatinál, a 14. század elején a szemek az emberi lelkiállapotot tükrözik. Már a 13. század végén megjelenik a *szem* mint az 'értés, felfogás, megítélés eszköze'. A 15. századtól kezdve a figyelemre is utal. Dante például a következő, *szemmel* kapcsolatos kifejezéseket használja (a 14. század elején): *élesíti a szemét, a szem is a saját részét akarja*.

Az orosz nyelvben két alak szoros egymás mellett éléséről beszélhetünk. Egy mai, újabb változat a *глаз* 'szem', ám egy régebbi archaikusabb alak is létezik, amely a legtöbb szláv nyelvben, így a lengyelben is megtalálható: *oko* ('szem'). Az orosz újabb szótő, a *глаз* 'szem' esetében a lengyel nyelv hatásáról is beszélhetünk, ahonnan is a szó 'kő, szikla' jelentése ered. Az újabb orosz szótő első sorban 'gömböt, üveggömböt' jelentett. Az archaikusabb szótő *oko* 'szem' a lengyel és az orosz nyelvben is 'látószervet' jelent.

A nyelvi korpuszok adatai alapján a szóképzés tekintetében *szem* szavunk nem tartozik legproduktívabb szavaink közé.

A *szem* szó gyakorisága a COCA alkorpuszaiban a következőképpen figyelhető meg: szépirodalomban: 16685/84,965,507, folyóiratban: 11174/90,292,046, újságban: 5922/86,670,479, köznyelvben: 5949/90,065,764, tudományos szövegben: 4493/85,791,918. Az orosz nyelvi korpuszban a mai, újabb alak, a *глаз* négyszer gyakoribb, mint archaikus változata (RUSCORPORA: 174100/5060). A Lengyel Nemzeti Korpusz reprezentatív verziójában, amely 1.225.343.686 szót tartalmaz, a *szem* lexéma 31.625-ször fordul elő. Mivel a *szem* lengyel nyelvű frazeológiai kapcsolatokban elég gyakran többes számban jelenik meg, ezért a korpuszban megnéztük ennek az előfordulási gyakoriságát. Az 1.225.343.686 szóból álló adattárban a *szemek* szóalak 102.763-szor szerepel (NKJP).

A Magyar Nemzeti Szövegtár adatai alapján a *szem* szó gyakorisága az egyes alkorpuszokban a következő: sajtó: 1872/71.012.205, tudományos: 1397/20.535.550, személyes: 559/17.838.598, szépirodalom: 2965/35.469.126, hivatalos: 3431/55.323.843.

3. A *szem* lexéma definíciója az értelmező szótárakban

Az értelmező szótárak (ÉrtSz, DSJP, DGI, OAL, SSJP, CP) adatai alapján elsődleges jelentésében minden tárgyalt nyelvben a *szem* mint a **látás szerve** jelenik meg. Átvitt értelmű jelentései között figyelhetjük meg a **nézés, látás, ránézés, tekintet**, valamint a **látóképesség, látásmód, megítélés** jelentéseket (például az angolban: *Bird's eye view* 'madártávlatból' {nézet madárszemből}). A magyar nyelvben a **szégyenérzet, szemérem kifejezőjeként** jelenik meg állandósult szókapcsolatokban (*Van szeme valamit tenni, Hogy van szeme?* {Nem restelli, nem szégyelli magát?}). Emellett, mint valamely **mezőgazdasági növénynek, főleg a kalászosoknak a magja** és **egyforma elemi részek sorozatából álló tárgynak egy-egy elemi része** (*gyöngysor láncszemei*) is definiálódik a magyar nyelvben. A *szem rügy* jelentése a magyar és az olasz nyelvben is megfi-

gyelhető. Ugyancsak az olasz nyelvben a szem **lyuk a sajtban** jelentéssel is bírhat, amely előfordul a magyar nyelvben is, angolban pedig, mint a **tű foka** jelenik meg. A magyar és a lengyel nyelvre is jellemző a **hurok** jelentés, és emellett a lengyel nyelv olyan definíciót is magában foglal, amely a szemet **mérőeszközként** és egy **hasárdjáték nevéként** is említi (21 oczko). Az olasz és az orosz nyelv mellett a magyarban és lengyelben is a *szem* lexéma **őrizet, felügyelet** jelentésű is lehet (*rajta van a szeme*). Az orosz nyelvben még egy érdekes jelentést figyelhetünk meg, melyet a szem régről származó mágikus erejébe vetett hit ad, ez pedig a **rosszakarat, rossz tekintet**.

4. A szem fogalom konceptualizációja

A *szem* prototipikus fogalmi jegyei a leírás következő aspektusait aktiválják a vizsgált nyelvekben: *szem* mint **tartály, tárgy** és **mérőeszköz**.

A **tartály** metafora különböző részei jól láthatóan jelennek meg az adott nyelvek kognitív bázisában. Így a **tartálynak mozgatható bemenete és kimenete** van. Erre a példák: A magyar nyelvben (továbbiakban: magy.): *kinyitja a szemét, tágra nyitja a szemét, nyitva tartja a szemét, félig nyitja csak ki a szemét, nagyra nyitotta szemeit; csukott szemek, félig becsukta egyik szemét, behunyta egyik szemét, csukott szemmel is megtalálom, örökre behunyja szemeit; nyitva tartja a szemét és a fülét*. Mint a magyar nyelvi példák mutatják, a tartály be- és kimenete nyitható és csukható. Angol nyelvben (továbbiakban: ang.): *to keep somebody's eye open* 'nyitva tartja a szemét'; *I was keeping my eyes open while driving* 'nyitva tartottam a szemem vezetés közben'; *with closed eyes* 'csukott szemmel'; *beyond closed eyes* 'csukott szemek mögött'; *closed eyes still look forward* 'csukott szemek továbbra is előre tekintenek' *most governments know that we are heading for an environmental catastrophe but they shut their eyes to it* 'a legtöbb kormány tisztában van azzal, hogy környezeti katasztrófa felé tartunk, de becsukják a szemüket' {...nem vesznek róla tudomást}. Láthatjuk, hogy az angol nyelvi példák is alátámasztják a szem, mint a világból jött ingerekre nyitható illetve zárható tartály tényét. Az olasz nyelvben (továbbiakban: ol.): *aprire gli occhi alla luce* 'kinyitja a szemét a fényre' {meglátja a napvilágot, megszületik}; *sbarrare v. spalancare gli occhi* 'tágra nyitja a szemét'; *non riuscire a tenere gli occhi aperti* 'nem sikerül nyitva tartania a szemét'; *riesco a trovarlo a occhi chiusi* 'csukott szemmel is megtalálom'; *chiudere gli occhi* 'örökre le/behunyja a szemét'; *non poter chiudere occhio* 'nem tudja behunyni a szemét' {nem tud elaludni}. A lengyel nyelvben (továbbiakban: lengy.) is a tartály nyíló illetve záródó voltát figyelhetjük meg például: *mieć otwarte oczy, otworzyć oczy* 'nyitott szemmel jár' {orientálódik, felfogja a szituációt}; *otwórz oczy!* 'nyisd ki a szemed!' {felébred, elcsodálkozik}; *komu otworzyć oczy* 'valakinek felnyitni a szemét' {valamit megértetni valakivel}; *rozwarte, wpół przymknięte, zamknięte oczy* 'nyílt, félig behunyt, zárt szemek'; *zamknąć oczy* 'lehunyta szemét' {meghalni}; *przymykać oczy na coś* 'szemet hunyni valami felett' {nem észrevenni}; *mieć oczy i uszy otwarte* 'nyitva tartja a szemét és a fülét'. Az orosz nyelvben (továbbiakban: or.) ugyancsak a fent említett nyitható és csukható tartály ténye körvonalozódik, például: *глаза широко раскрываются* 'a szemek szélesen kinyílnak' {nagyra nyitja a szemét}; *начальству надо: открыть глаза* 'a főnökség-

nek: ki kell nyitni a szemét'; *закрывает глаза на безобразия* 'becsukja a szemét a disznóságra' {szemet huny a disznóság felett}; *закрывать глаза* 'becsukja a szemét'.

A **tartály**ba többféle **szubsztancia** is kerülhet. A magyar nyelvben ez a szubsztancia gyakran nedves, folyékony illetve szilárd állagú lehet, pl.: *egyenesen a szemébe néz; szálka van a szememben; más szemében a szálkát is észreveszi, sajátjában a gerendát sem; port/homokot hint a szemébe; beleesüt a nap a szemébe; valakit szembeköpní; valakit szembe dicsérni; szemébe mondani az igazat; a szeme tele lett könnyekkel; könnybe lábad a szeme; füstöt fúj valaki szemébe; szemében a csillagok; egymás szemében*. Az angol nyelvi példák, frazeologizmusok ugyancsak e szubsztancia nagyon változatos voltát támasztják alá: *foreign object in the eye* 'idegen tárgy a szemben'; *red spot in the eye* 'piros pont a szemben'; *in the eyes of somebody* 'valaki szemében'; *through the eyes of somebody* 'valaki szemén keresztül' {valaki szemszögéből}; *the story is told through the eyes of a refugee child* 'egy menekült gyermek szemszögéből ismerkedhetünk meg a történettel'; *to throw dust in somebody's eyes* 'port dobni valaki szemébe' {becsapni, áltatni valakit}; *beauty is in the eye of the beholder* 'a szépség a tulajdonosa szemében van'. A szubsztancia sokszínűségét az olasz, majd a lengyel nyelvi példák is megerősítik, ol.: *notare il bruscolo nell'altrui e non veder la trave nel proprio* 'más szemében a szálkát is meglátja, de a magáéban a gerendát sem'; *come il fumo negli occhi* 'mint a füst a szemében' {zavaró ember}; *il sole mi batte/da'negli occhi* 'a nap beleüt, belead a szemembe' {a nap a szemembe süt}; *dare una ditata in un occhio* 'ad egy ujjat a szemébe' {belekaphat a szemébe}; *guardarsi negli occhi* 'a szemébe egyenesen néz'; *essere un pugno in un occhio* 'ökölcsapás a szemében' {zavaró dolog}; *gettare la polvere negli occhi* a port hint a szemébe' {becsapja, áltatja}; *avere gli occhi foderati di prosciutto* 'sonkával van kibélelve a szeme' {nem vesz tudomást róla}. lengy.: *zasypać oczy piaskiem* 'port hint vkinek a szemébe, homokot hint vkinek a szemébe'; *zasypać oczy solą* 'sóval beszórni vkinek a szemét' {becsapni valakit}; *zasypać oczy imbirem* 'gyömbérrel beszórni vkinek a szemét' {vkinek elárulni a csúf/szomorú igazságot}; *puścić komu dym w oczy* 'füstöt fúj a szemébe'; *oczy komu zamydlć* 'beszappanozni vkinek a szemét' {elfedni előle az igazságot}; *zaślepić komuś oczy* 'elhomályosítja a szemét' {hazudni valakinek, becsapni}; *oczy pełne łez*, 'könnyekkel tele a szeme'; *w cudzym oku źdźbło, a w swoim belki nie widzi; widzieć źdźbło w oku bliźniego, a nie widzieć belki w swoim oku* 'más szemében meglátja a szálkát, a magáéban a gerendát sem'; *tylko co w oko skryć* 'amennyit a szemben lehet elbújtatni' {kevés}; *być komuś solą w oku* 'szálka a szemében'. Mint láthattuk, bár a szubsztancia nagyon sok fajta lehet, egyes változatok, mint például a gerenda, köd a legtöbb nyelv így az orosz példáiban is megfigyelhető: *ему хоть плюй в глаза: всё божья роса* 'neki akár köpj a szemébe: mind isteni harmat' {akármit mondasz neki, hiábavaló, nincs hatással}; *для отвода глаз: пускали дым/пыль в глаза* 'hogya elvigye a szemét: engedtek ködöt/port a szembe' {hogya eltereljük a figyelmét.}; *в чужом глазу соломинку видеть, в своем бревна не замечать* 'más szemében a szalmaszál is látszik, sajátjában a gerenda sem tűnik fel' {más szemében a szálkát is meglátja, sajátjában még a gerendát sem}.

A **tartály**ra jellemző, hogy mozgatható ki- és bemenete mellett, nem csak szubsztancia kerülhet bele, hanem különböző irányú: be-, ki-, le- és felfelé irányuló folyamatok is lejátszódhatnak benne. Íme a példák: magy.: *könnyek folytak ki a szeméből; szemébe mondja; kiolvassa a szeméből az igazságot; belenézett a szemébe, ki lehetett venni a szemeiből*. A magyar nyelvi által a ki- és befelé irányuló folyamatokat reprezentáltuk, míg az angol nyelvű a felfelé irányulóra példa: *lift my eyes to the hills* 'felnéztem a hegyekre' {a hegyek felé emeltem a tekintetemet}. A kifelé irányuló folyamatok, mint az olasz nyelvben is láthatjuk, gyakran a könnyekkel függenek össze: *gli vengono le lacrime agli occhi* 'jönnek a könnyek a szeméből' {patakanak a könnyei}. A lengyel és orosz nyelvben is gyakran megfigyelhetők a kifelé irányuló folyamatokat leíró példák, a könnyek mellett egyéb szubsztanciák jelenléte is megfigyelhető. Lengy.: *jakby z oka wypadł* 'mintha a szemből esett volna' {nagyon hasonló}; *śmierć, diabeł z oczu patrzy* 'halál, ördög néz a szemekből'; *strach, złość, nienawiść, ciekawość z oczu patrzy, tryska* 'félelem, harag, gyűlölet, kíváncsiság néz, árad a szemből', or.: *слезы идут из глаз* 'könnyek mennek a szeméből' {könnyezik}; *слезы падают из глаз* 'könnyek esnek a szeméből' {potyognak a könnyei}; *смотреть прямо в глаза* 'nézni egyenesen a szembe' {egyenesen a szemébe nézni}.

A **tartály** belsejében a ki-, be-, le- és felfelé irányulók mellett különböző egyéb **folyamatok** zajlanak, mint például: magy.: *hová merült el szép szemed világa; fény gyulladt a szemében; könnyel lett teli a szeme; kialszik a fény a szemében; igazolja magát valakinek a szemében; könnyek csillogtak a szemében; a szemében tükröződtek a gondolatai; bevérzett a szeme*, ang.: *the light in his eye spoke volumes* 'a fény a szemében mindent elárult'; *eyes become full of fear* 'félelemmel teltek meg a szemei'; *eyes become full of tears*, 'könnyel teltek meg a szemei', ol.: *glielo leggo negli occhi*, 'olvasok vmit a szemében', {szeméből látom}, lengy.: *tonąć, utonąć, zatonać, zatopić się w czyich oczach, spojrzeniu*, 'valakinek süllyedni, elsüllyedni megfulladni a szemében', {mélyen nézni valakinek szemébe}; *topić oczy w czyich oczach* 'valakinek a szemében fojtja a szemeket' {intenzíven nézni}; *dwoić się, troić się w oczach* 'látászavar'; *mienić się w oczach* 'sokszínűség'; *w oczach niknie* {eltűnik a szemekben}; *w oczach rośnie* 'nő a szemében'; *w oczach marnieje* 'tönkremegy a szemekben'; *w oczach kurczy się* 'a szemekben megy össze' {nagyon gyorsan}; *zmaleć w czyichś oczach* 'kisebbedik vki/vmi vkinek a szemében' {elveszíti a jó hírét}; *gasnąć, ginąć w oczach* 'elhervad, eltűnik a szemekben' {elveszíti az erőt}; *oczy wilgotnieją* 'elhomályosul vkinek a szeme' {sírhatnékja van, rájön a sírás}; *urosnąć, zyskać w czyichś oczach* 'nagyot nő vkinek a szemében', {jobban tisztel, értékeli vkit}; *komuś ciemnieje w oczach, robi się czarno w oczach* 'elsötétedik a világ' {látászavar pl. fáradságtól, betegségtől}; *lza, łezka kręci się, kręciła się w oku*, {könnyek gyűlnek a szemében a meghatottságtól}; or.: *выпил: налил глаза* 'ivott: teli öntötte a szemét' {felöntött a garatra}; *плачет от горя* 'sír a bánattól'; *свет померк в глазах* 'a fény elhalt a szemében'; *ненасытные глаза* 'nem jóllakott szemek'; *глаза загорелись* 'szemei elkezdtek égni', {felcsillant a tekintete}.

A szem olyan **tartály**ként konceptualizálódik, amelynek különböző **alakja** és különböző **mérete** lehet. Például magy.: *nagy szemű, kis szemű, ferde szemű, ki-*

kerekedett a szeme, összehúzta a szemét, gömbölyű a szeme, keskeny a szeme, kigúvadt a szeme, mandula szemű, ovális a szeme, vágott szemű, hasított szemű, gölű szemű, ang.: big eyes 'nagy szemek'; small eyes 'kis szemek'; eyeball 'szemgolyó'; enormous eyes 'óriási szemek', ol.: palla /bulbo /globo dell'occhio 'gömb/szemgolyó/szemteke/glóbusz'; occhi a mandorla 'mandula alakú szem', angolo dell'occhio 'szem sarka' {szemzug}, .lengy.: małe oczy 'kicsi szemek' {fáradtság}; duże oczy 'nagy szemek'; wielkie oczy 'nagyon nagy szemek'; ogromne oczy 'óriási szemek'; rozszerzone oczy 'tágira nyílt a szeme, nagy szemeket mereszt' {meglepődni}; zwężone oczy 'beszűkült szemek'; skośne oczy 'ferde szemek'; okrągłe oczy 'kerek szemek'; spiczaste oczy 'szúrós szemek'; patrzeć kątem oka 'a szeme sarkából nézni' {a szeme sarkából figyeli}; wylupiašte, wypukłe, wybaluszone, wytrzeszczone oczy 'kidülledt, kimeresztett szemek'; oczy jak guziki 'szem, mint gomb' {kerek formájú}; oczy jak cebule, 'szemek, mint hagyma' {nagy, kimereszt, kidülledt}; ciężkie oczy 'nehéz szemek' {álmosnak, fáradtnak lenni}, or.: обшарить глазами 'kikerekíteni a szemét' {szeme kikerekedett}; маленькие глаза 'kicsi szemek'; большие глаза 'nagy szemek'; огромные глаза 'óriási szemek'; круглые глаза 'kerek szemek'; узкие глаза 'keskeny szemek'.

A **tartálynak** nemcsak több **alapszíne** lehet, hanem több jellegzetes **árnyalata** is. Az alapszínekhez tartoznak olyan színek, mint például: **kék szemek** (*blue eyes; niebieskie oczy; occhiazzu'ro, occhiceruleo; синие глаза*); **világoskék szemek** (*глаза голубые, как небо, как озера 'világoskék szemek, mint az ég, mint a tó'; błękitne oczy*); **barna szemek** (*brown eyes; occhi marroni; brązowe oczy; глаза карие, как земля, как песок 'barna szemek, mint a föld, mint a homok'*); **zöld szemek** (*green eyes; zielone oczy; verde; глаза зеленые*); **szürke szemek** (*gray eyes; szare oczy, глаза серые*); **fekete szemek** (*black eyes; occhi neri; czarne oczy; очи черные*). Jellegzetes árnyalatokhoz pedig: magy.: *zöldeskék szem, barnás szemek, világos szemek, sötét szemek, mogyoróbarna szemek, égbék szemek, sárgásbarna szemek, vörös a szeme, besárgultak a szemei, smaragd szemű, gyémánt szemű, borostyán színű szemek, ibolyaszínű szemek, szeme, mint az azúr, halvány a szeme; égszínkék; tengerzöld*, ang.: *amber eyes 'borostyán színű szemek'; hazel eyes 'mogyoró színű szemek'; red eyes 'piros szemek'; golden eyes 'arany szemek', ol.: ha un occhio verde e uno azzuro 'egyik szeme zöld a másik kék'; occhi chiari 'világos szemek'; occhi scuri 'sötét szemek'; occhi cangiante 'változékony szemek', lengy.: *bure oczy 'szürkésbarna szemek'; błękitne oczy 'égszínkék szemek'; lazurowe oczy 'azúrkék szemek'; szaroniebieskie oczy 'szürkéskék szemek'; kasztanowe oczy 'gesztenye színű szemek'; fiołkowe oczy 'ibolyás szemek'; chabrowe oczy 'búzavirág szemek'; oczy jak bratki 'szemek, mint árvácska'; oczy jak niezapominajki 'szemek, mint nefelejcs'; migdałowe oczy 'mandula szemek'; sarnie oczy 'őz szemek' {nagy, barna szemek}; królicze oczy 'nyuszi szemek' {piros, pl.: fáradtságtól}; oczy czarne jak węgiel 'fekete, mint a szén szemek' {nagyon sötét}; turkusowe oczy 'türkiz szemek'; szmaragdowe oczy 'smaragdszemek'; szafirowe oczy 'zafir szemek'; bursztynowe oczy 'borostyánszemek'; czekoladowe 'csokoládébarna'; miodowe oczy 'mézesszemek'; piwne oczy, 'sörösszemek'; wyblakłe, wypłowiałe oczy 'kopott, elhalványult szemek'; poczerwieniały mu oczy ze złości**

‘vérben forog a szeme’, or.: *глаза блестящие, как капля воды, как звезды* ‘csillogó szemek, mint egy csepp víz, mint a csillagok’; *глаза ясные, как небо, как солнце* ‘szemei világosak, mint az ég, mint a nap’; *темные глаза* ‘sötét szemek’; *глаза зеленые, как первая трава* ‘szemei olyan zöldek, mint az első fű’; *злаза зеленые, как изумруды* ‘szeme zöld, mint a smaragd’; *янтарный цвет глаз* ‘borostyán színű szemek’; *болотный цвет глаз* ‘mocsár színű szemek’ {mogyoróbarna szemek}; *залотистые глаза* ‘aranyló szemek’; *красные глаза* ‘vörös szemek’; *серо-голубые глаза* ‘szürkéskék szemek’.

Érdeemes megfigyelni, hogy a **tartályt** úgy képzeljük el, mintha különböző anyagból készült volna, például magy.: *üveges szemek, üvegszem, gyémánt szemű, ol.: occhio di vetro* ‘üvegszem’; *occhio d'acciaio* ‘acél szem’, lengy.: *mieć szklane oczy* ‘üveges szemek’ {betegnek kinézni, betegesen csillogó szemek}, or.: *глаз алмаз* ‘szeme gyémánt’; *свой глаз алмаз чужой – стекло* ‘saját szem gyémánt, idegen üveg’ {saját szemednek higgy}. A **tartály**nak felülete van, amelyen különféle **cselekvés** is történhet: magy.: *a szem külső felülete görbült, a szem felületén védőpajzsot képez; leesett a hályog a szeméről, tisztán lát; nem jön álom a szememre, köd ereszkedett a szemére*, ang.: *sheen on the eye surface* ‘fényesség a szem felszínén’, ol.: *ha la benda agli occhi* ‘kötés van a szemén’ {hályog van a szemén, be van kötve a szeme}; *occhio velato* ‘fátyolos szem’, lengy.: *rodzi się na naszych oczach* ‘a szemünkön vmi születik’; *mieć coś/kogoś na oku* ‘rajta tartja a szemét’; *zasłona, bielmo spada z oczu* ‘leesik a függöny, hártya, pikkely a szemekről’; *łuska spada z oczu* ‘lehullott a hályog a szeméről’ {valaki felnyitja a szemét, kezd orientálódni az adott szituációban}; *nawinać się, nasunąć komu na oczy* ‘vkinek a szemére húzódni’ {találkozni valakivel, valakit észrevenni, valaki elé állni}, or.: *сделать что-то приблизительно: на глазах* ‘valamit kb. csinálni: szememre’ {szemre}; *правда: глаза колет* ‘igazság: szemet szúr’ {az igazság szembe ötlék}; *замазать глаза* ‘bekenni a szemét’ {hogyan ne lássa az igazságot}.

A **tartály mély, nedves és fekete gödörben** van elhelyezve: magy.: *mélyen ülő szemek; mélyen fekvő szemek; szemüreg; fekete, karikás, árkos szemgödör*, ang.: *eye socket* ‘szemgödör’; *orbit* ‘szemüreg’, ol.: *occhi incassati/incavati/infossati* ‘foglatatba rakott/kivájt/elásott szemek’ {mélyen ülő szemek}; *cavita/incassatura dell’occhio* ‘a szem ürege/foglatata’ {szemüreg}, lengy.: *zapadłe oczy, wpadłe oczy* ‘beesett szemek’; *głęboko osadzone oczy* ‘mélyen ülő szemek’; *nie płacze tylko ma oczy w mokrym miejscu* ‘nem sír, csak a szeme van nedves helyen’, or.: *глаза на мокром месте вставлены* ‘a szemei vizes helyre vannak rakva’ {mindjárt sír}; *глубоко посаженные глаза* ‘mélyen ülő szemek’. A **tartály** hőmérséklete széles skálán változik, az alacsonytól a magasig. Magy.: *hideg a szeme, fagyos a szeme, égnek a szemei, lángot vet a tekintete, láng gyulladt a szemében, szikra villant a szemében, villámokat szórtak a szemei*, ang.: *cold eyes* ‘hideg szemek’; *frozen eyes* ‘fagyos szemek’; *burning eyes* ‘égő szemek’, ol.: *occhio ardente* ‘égő szem’; *occhio acceso* ‘meggyulladt szem’; *occhio fiammeggiante* ‘lángoló szem’; *occhio gelido* ‘fagyos, jeges szem’, lengy.: *lodowate oczy* ‘jeges szemek’; *zimne oczy* ‘hideg szemek’; *oczy ciepłe* ‘meleg szemek’; *gorące oczy* ‘forró szemek’; *świecą się oczy, błyszczą oczy* ‘csillog a szeme’ {boldogság, öröm}; *roziskrzzone oczy* ‘szikrázó szemek’ {düh};

fosforyzują oczy 'foszforeszkáló szem', or.: *глаза загорелись*, 'szemei elkezdtek égni' {felcsillant a tekintete}; *горячий взгляд* 'forró tekintet', *горят глаза* 'égnek a szemei' {beteg}; *горячие слезы брызнули из глаз* 'forró könnyek jöttek a szeméből'; *холодные глаза* 'hideg szemek'; *в глазах пламя* 'szemeiben láng van'.

Egyes nyelvi példák arra utalnak, hogy a **tartály** valamilyen erő következtében elmozdulhat. Magy.: *kiszúrja a szemét, kikaparja valakinek a szemét kiveri valakinek a szemét, kiüti valakinek a szemét*, ang.: *to put out somebody's eyes*, 'kiszúrja a szemét'; *to peck out somebody's eyes* 'kivágja valakinek a szemét', ol.: *sfregarsi, stropicciarsi gli occhi*, 'dörzsölni a szemet', lengy.: *wykłuć oczy* 'kiszúrja a szemét'; *wydrapać oczy* 'kikaparja vkinek a szemét'; *wybić oczy* 'kiüti vkinek a szemét' {dühből kínozik vkit}; *rwać oczy* 'téli a szemeit' {érdeklődést kelt a külső megjelenésével}, or.: *выколи/выткну глаз* 'kiszúrni a szemet'; *вырви глаз*, 'kitéli a szemet' {erős, csípős ízű valami}.

A **tartály** metafora mellett, az adott nyelvekben a szem mint **tárgy** is konceptualizálódik. A szem sokszor **statikus** vagy **mozgó tárgyként** értelmeződik, amelynek **értéke** van, és **csereeszközként** is lehet használni. A szem **mint statikus** tárgy olyan példákban nyilvánul meg, mint pl.: magy.: *szemeit nem tudta róla levenni; nem veszi le róla a szemét; rajta van a világ szeme; megakad rajta a szeme; a keresztbe áll a szeme; keresztbe állnak a szemei stb.*, ang.: *can't take your eyes off somebody* 'nem tudja levenni a szemét valakiről' {nem tudja róla levenni a tekintetét}; *to keep an eye on somebody* 'szemét tartja valakin'; *to keep/have one eye/half eye on somebody/something* 'fél szemmel figyel valakit/valamit' {rajta tartja az egyik szemét}, ol.: *occhio artificiale* 'műszem', lengy.: *postawić oczy w słup, oczy komuś stanęły w słup* 'a szemek úgy állnak, mint egy oszlop'; *wbić oczy w kogo/co* 'beverni a szemeket valakibe/valamibe' {merev tekintettel nézni egy helyre, nagyon csodálkozni, megijedni, meglepődni}; *oczy leżą, spoczywają na kim/czym* 'szemek fekszenek valakin/valamin' {figyelmesen nézni}, or.: *глаза как фонарь* 'szemei, mint a lámpa'; *глаза как зеркало* 'szemei, mint a tükör', *глаза как нож* 'szemei, mint a kés'.

A szem mint **mozgó tárgy** konceptualizációt az alábbi példák illusztrálják: magy.: *kopog a szeme az éhéségtől; majd kiesik/kiugrik a szeme; égre emeli a szemét, forgatja a szemeit; nem veszi le róla a szemét, szemeit az ég felé emelte; hova tette a szemét; könnyeben úszik a szeme; vérben forognak a szemei; szemet vet vmire vagy vkire*, ang.: *turning his eyes to the sky* 'az ég felé fordította a szemét'; *I loved that house from that moment I clapped eyes on it* 'szerettem azt a házat attól a pillanattól kezdve, hogy szemet vetettem rá'; *when you enter the kitchen, your eye immediately lands on a big, old chair* 'ha benyit a konyhába, szemed rögtön landol egy nagy régi széken' {ha benyit a konyhába, tekinteted rögtön megakad egy nagy, régi széken}, ol.: *tenere gli occhi su qc*, 'tartja valamin a szemét' {figyel valamire, szemmel tart valamit}; *gettare l'occhio* 'dobja a szemet' {pillantást vet}; *mettere gli occhi addosso a/su q* 'ráteszi a szemét valakire' {szemet vet valakire, megkíván valakit}; *non levar gli occhi di dosso* 'nem veszi le róla a szemét', lengy.: *obróciły się oczy, przewracać oczyma, wywracać oczy* 'forgatja a szemeit'; *przerzucić oczy, wznieść oczy ku*

czemu 'felemelni a szemeket'; *kierować oczy na kogo/co, rzucić okiem*, 'rápillant valakire/valamire'; *tam gdzie oko dociera* 'ahová a szeme elér'; *oczy wyskakuja* 'kiugranak a szemek a csodálkozástól', or.: *возьми глаза в руки/в зубы* 'fogd a kezedbe/a fogadba a szemed' {nézd meg rendesen}; *глаз не оторвать/не отвести ни от кого* 'szemét nem tudja letépni/elvinni valakiről' {szemét nem tudja levenni valakiről}; *глаза на лоб у кого лезут / полезли* 'a szemei a homlokára másznak/másztak' {csodálkozó ember} stb.

Szem mint **ÉRTÉK** a következő kifejezésekben rögzült: magy.: *a vakok közt fél-szemű a király, varjú a varjúnak nem vájja ki a szemét, a szemem világát adnám érte, annyit sem ér, mint a fél szemem stb.*, ang.: *the master's eye is worth both his hands* 'a mester szeme felér minkét kezével'; *hawks will not pick hawk's eyes* 'a karvajok/héják nem szedik ki más karvajok/héják szemét'; *in the land of the blind, the one-eyed man is king* 'a vakok földjén az egy szemű ember a király'; *better one-eyed than stone-blind* 'jobb egy szeműnek lenni, mint teljesen vaknak', ol.: *logorare gli occhi* 'tönkreteszi a szemét'; *costa un occhio della testa* 'a fej szemébe kerül' {méregdrága, egy vagyonba került}; *occhio della testa* 'a fej szeme', {sok pénz}; *perdere il lume degli occhi* 'elveszti a szeme világát', lengy.: *piłnować, strzec kogo, czego jak oczka, żrenicy* 'úgy vigyázz rá, mint a szemed fényére'; *miłować kogo jak żrenicę oka* 'szeretni valakit, mint a retinát' {nagyon szeretni}; *być oczkiem w głowie* 'szemnek lenni a fejben', {kedvencnek lenni}, or.: *дороже алмаза свои два глаза* 'gyémántnál értékesebb a két szemed'; *свой глаз маленький дружок а чужой – вор* 'saját szemed kicsi barát, idegené tolvaj' {saját szemednek higgy}; *свой глаз дороже нахвала* 'saját szemed értékesebb a dicséretnél' {magadnak higgy}; *свой глаз нажива* 'saját szemed nyereség', *среди слепых одноглазый – король* 'vakok között egyszemű a király'; *глаза как бриллианты* 'szemei, mint a briliáns'; *глаза как жемчужины* 'szemei, mint gyöngyök'; *глаза как агаты* 'szemei, mint az achatok'.

A szem mint **CSEREESZKÖZ** metafora olyan kifejezéseket motivál, mint például magy.: *szemet szemért, fogat fogért; a szememért cserébe nem adnám, két szép szemedért, szemem világáért cserébe*, ang.: *an eye for an eye, a tooth for a tooth* 'szemet szemért, fogat fogért'; *give somebody the eye* 'a szemét adja valakinek' {jelzi a szemével valakinek, hogy az érdeklődés kölcsönös}; *only have eyes for somebody* 'csak egy valaki számára van szeme' {csak egy valakire tud figyelni} stb., ol.: *occhio per occhio, dente per dente* 'szemet szemért, fogat fogért'; *do un'occhio alla situazione* 'szemet adok a helyzetre' {ranézek az vmire/vkire}; *spendere un occhio della testa* 'a fej egyik szemét elkölti' {rengedet költs}, lengy.: *za piękne oczy* 'szép szeméért'; *dostać coś za piękne, ładne oczy* 'kapni valamit a gyönyörű, szép szemekért'; *oko za oko, ząb za ząb* 'szemet szemért, fogat fogért'; *psu oczy sprzedał* 'kutyának szemet adott el' {szégyentelenről}, or.: *за глаза яйца торгуют* 'szemért tojást árulnak'; *oko за око, зуб за зуб* 'szemet szemért, fogat fogért'; *за глаз только калач купить* 'szemért csak kalácsot vehetsz'.

Mivel **távolságot, nagyságot vagy mennyiséget** is mérhetünk a szemekkel, ezért egyéb frazeológiai kapcsolatokban, metaforákban, kifejezésekben a szem mint **MÉRŐESZKÖZ** tükröződik: magy.: *szemmértéket vesz, szemével felméri a*

távolságot, szemével felméri a helyzetet, szemével végigméri a másikat, szemre meg tudja ítélni, ameddig a szem ellát, a szeme előtt történt, hátul is van szeme, szemre vételezte a helyzetet, szemre meg tudja saccolni a távolságot, szemre tudja a méretet, szem előtt téveszt, szem előtt rejtve van, ang.: *right in front of your very eyes* 'szem előtt'; *kept a close eye on somebody* 'közele szemet tartott valakin' {rajta tartotta a szemét}; *four eyes see more (better) than two* 'négy szem többet lát mint kettő'; *as far as the eyes could see* 'amilyen messze a szem ellát'; *the accident happened right in front of my eyes* 'a baleset közvetlenül a szemem előtt történt', ol.: *a occhio e croce* 'szemmel és kereszttel' {nagyjából, hozzávetőleg}; *a perdita d'occhio* 'a szem elvesztéséig' {ameddig csak a szem ellát} (távolság mérése); *a occhio* 'szemre'; *colpo d'occhio* 'szempillantás' (időmérés) stb., lengy.: *dalekowzrocne* 'távollátó'; *gdzie okiem zajrzysz, jak daleko okiem sięgnąć, dojrzyć; jak oko sięga; gdzie okiem sięgnąć* 'ameddig a szem ellát' {nagyon messze, amilyen távolra ellátni}; *krótkowzroczy* 'rövidlátó' {nem gondolkodik előre, vagy látás problémája van}; *nieobjęty okiem* 'szemmel megfoghatatlan'; *nieogarnięty okiem* 'befoghatatlan a szemmel'; *oko nadmiarowe* 'túlméretes szem'; *nieogarniony, nieprzejrany, niezmierzony okiem, oczyma* 'szemmel, szemekkel bekeríthetetlen, átláthatatlan, mérhetetlen' {ami nem fér bele a szem látókörébe, óriási, határtalan}, or.: *окинь место глазом* 'pásztázd végig a szemeddel a helyet'; *смеряй глазом* 'mérd fel a szemeddel'; *глаза да мера, то прямая вера* 'szem mérés igaz hit', {a szemmérték nem csal}; *мерить / смерить (мерять / смерять) глазами (взглядом) кого* 'mérni/végigmérni/ mérgetni valakit szemmel (tekintettel); *на мой глаз (взгляд) – близко*, 'az én szemem szerint-közel' – közelre utal; *глаза в глаза – стоять, встретиться рядом* 'szemtől szembe állni, találkozni' – mellettséget fejez ki; *перед глазами – в непосредственной близости, рядом* 'szem előtt – nagyon közelre utal; *пройти на глаз – недалеко*, 'elmenni szemre', {látó távolságon belül} – nem messzire utal; *куда ни кинь глазом – повсюду, везде – в видимом взгляду пространстве* 'hova ne dobád a szemed' {hová ne vetnéd a tekinteted} – mindenütt; *пока хватает взгляда; сколько хватает глаз – повсюду, везде – в видимом взгляду пространстве* 'amíg elég a tekintet, hány szem elég, ameddig elláts, mindenütt, szemmel látható távolságra'.

Érdemes megfigyelni, hogy a szem és az ember fogalmának kapcsolódása több helyen nagyon élesen körvonalazódik. Egyrészt nem határolódhatunk el az ember fogalmától, ha a szemről, mint az ember egyik testrészéről pontosabban érzékszervéről beszélünk. Másrészt a szem, mint az ember egyik kiemelt érzékszerve gyakran áll jelentésében az egész személy, vagyis az ember helyett. A két fogalom közötti kapcsolat metaforikus és metonimikus irányultságú is lehet. Metonímia esetén a szem gyakran áll nem az egész ember, hanem csak egy része, például a szív helyett. Íme a példák: magy.: *ahol a szemek beszélnek, ott szavakra már nincs szükség; jól csak a szívével lát az ember; szem szívnek tanácsa, száj szívnek tolmácsa; amit a szív nem lát, azért a szív nem fáj; amit a szem nem lát, a szív azt is érzi; ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan; nagyobb a szeme, mint a gyomra, 'többet kíván, mint amennyit meg tud enni', majd felfalja a szemével; mindene megvan, amit a szeme-szája kíván; egyik szeme sír, a másik nevet; a szemem-szám elállt; kettőt nehéz megcsalni: a sze-*

met és a fület stb., ang.: *far from eye, far from heart* 'messze a szemtől, messze a szívtől'; *eyes of the heart* 'a szív szemei', ol.: *con l'occhio della mente* 'az ész szemével' {lelki szemével}; *non vuol credere ai propri occhi* 'nem hisz a szemének', lengy.: *oczy mówią* 'beszél a szeme'; *oczy krzyczą* 'kiabálnak a szemek'; *czego oczy nie widzą tego sercu nie żal* 'amit nem lát a szem, az nem fáj a szívnak'; *nie wierzyć oczom; nie dowierzać własnym oczom*, 'nem hisz a saját szemének' {meglepettnek lenni a helyzettől}; *oczy się śmieją do kogoś, do czegoś* 'valakihez/valamihez nevetnek a szemek' {valakinek tetszik valaki/valami} stb., or.: *если сердце не смотрит, то и глаза не видят* 'ha a szív nem néz, a szem sem lát' {szívével lát az ember}; *о любви глаза расскажут* 'a szerelemről a szemek mesélnek' {szemében látni a szerelmet}; *что далеко от глаз, далеко от сердца* 'ami messze van a szemtől, messze van a szívtől is'; *чего нет в мыслях, того не будет и в глазах* 'ami nincs gondolatban az nincs szemben sem'; *сердце видит раньше чем глаза* 'szív előbb lát, mint a szem'.

Mind az öt nyelvben szép számban találunk olyan frazeológiai kapcsolatokat, metaforákat, közmondásokat, szimbólumokat stb., amelyekben az emberi szemeket az adott állat által képviselt – tulajdonságokkal, jellemzőkkel vagy viselkedéssel azonosítjuk. A *szem* lehet például magy.: *sasszem, sólyomszem, farkasszem, tyúkszem, tigrisszem, ökörszem, őzike szemű, boci szemű, birka szemű, hal szemű* stb., ang.: *bull's eye* 'bika szem' {céltábla közepe}; *cat's eye* 'macskaszem'; *eagle eye* 'sasszem'; *a good surgeon has an eagle's eye, a lion's heart, and a lady's hand* 'egy jó sebésznek olyan a szeme, mint a sasnak, olyan a szíve, mint az oroszlánnak és olyan a keze, mint egy hölgynek'; *to make sheep's eye on somebody* 'birka szemmel néz valakire', ol.: *occhio d'aquila* 'sasszem'; *occhio di lince* 'hiúzszem'; *occhio di falco* 'sólyomszem' 'a labda röppályáját elemző elektronikus berendezés', 'egyfajta ásvány', 'szívárványszínben játszó sötét indigókék kvarc'; *occhio di drago* 'sárkányszem' {aranyhal}; *occhio di tigre* 'tigrisszem' {egyfajta ásvány', szívárványszínben játszó erős fényű kvarc}; *occhio di pernice* 'tyúkszem'; *occhio da/di pesce lesso, occhio da/di pesce morto* 'főtt halszem, döglött halszem' {kifejezéstelen szem}; *occhio di bue* 'ökörszem' {tükörtojás}, lengy.: *tygrysie oczy* 'tigris szemek'; *rybie oczy* 'hal szemek'; *sarnie oczy* 'őzike szemek' {félénk, ijedős tekintet}; *kocie oczy* 'macskaszemek'; *sowie oczy* 'bagolyszemek' {a sötétben látó szem}; *świńskie oczy* 'malacszemek'; *królicze oczy* 'nyuszi szemek'; *baranie oczy* 'bárányszemek'; *krowie oczy* 'tehén szemek'; *cielęce oczy* 'bociszemek' {szelíd, álmos tekintettel}; *sokole oczy* 'sólyomszemek'; *sokoli wzrok* 'sólyom látás'; *orle oczy* 'sasszemű, olyan a szeme, mint a sasnak'; *orli wzrok* 'sas látás'; *jastrzębie oczy* 'héjaszemek'; *jastrzębi wzrok* 'héja látás' {kiváló éles látás}; *oczy żmijowe* 'vipera szemek' {dühödt, ádáz tekintet}; *świecą mu się oczy by wilkowi w nocy* 'úgy csillog a szeme, mint a farkasnak éjjel'; *oczy mu się świecą jak u kota* 'úgy csillog a szeme, mint a macskának' {ravaszság, követelés}; *wyłupił oczy jak baran kiedy go zarzynają* 'kidüllesztette a szemeit, mint a kos'; *patrzy jak wół na malowane wrota* 'bámul mint borjú az új kapura' {bámul, csodálkozik}; *ma oczy jak wół* 'szemei, mint az ököré' {nagyok a szemei}; *żabie oczy* 'békaszemek' {kidülledt, kimeresztett}, or.: *слепая курица* 'vak tyúk' {lát egy szituációt, de nem képes átlátni}; *смотрит как баран на новые ворота* 'néz, mint borjú az új kapura'; *не видать свинье неба* 'disznó-

nak nem látni az eget'; *слепой курице все пшеница* 'vak tyúknak minden búza'; *для слепого крота ни к чему красота* 'vak vakondnak hiábavaló a szépség'; *слепая кошка мышей не ловит* 'vak macska nem fog egeret'; *кошачьи глаза* 'macskaszem'; *собачьи глаза* 'kutya szemű'; *глаза как у орла* 'szeme mint a sasé'; *глаза как у кролика* 'szeme, mint a nyúlé'; *глаза как у совы* 'szeme mint bagolyé'; *глаза как у хамелеона* 'szeme, mint a kaméleonnak', *глаза грустные как у коровы* 'szemei szomorúak, mint a tehénnek'.

A szem a **lélek tükre** metafora részeként emberi érzelmek jelzőivel ruházzuk fel a szemet. A szem mint axiológiai kategória **pozitív** és **negatív** minősítést tartalmaz.

A **pozitív minősítés** olyan kifejezésekben rögzült mint például: magy.: *szerelmes szemek, ábrándos szemek, lelkes szemek, szerető szemek, epekedő szemek, gyengéd szemek, kereső szemek, kíváncsi szemek, kérdező szemek, kutató szemek, tiszta szemek, mezítelen szemek, szégyenlős szemek, átszellemült szemek, csábos szemek, ámuló szemek, huncut szemek, csintalan szemek, talányos szemek, ígésző szemek stb.*, ang.: *lovely eyes* 'édes szemek'; *sensible eye* 'érzékeny szem'; *eyes full of love* 'szemek tele szerelemmel'; *lowly eyes* 'szerény szemek', ol.: *occhio vigile* 'éber szem'; *occhio vivo* 'élénk szem'; *occhio vivace* 'eleven szem'; *occhio vispo* 'fürge, élénk szem'; *occhio spiritato* 'átszellemült szem'; *occhio fiero* 'büszke szem'; *occhio mite, mansueto* 'szelíd szem'; *occhio dolce* 'édes szem'; *occhio innamorato* 'szerelmes szem'; *occhio amoroso* 'szerető szem'; *occhio languido* 'epekedő szem'; *occhio seducente* 'csábító szem'; *occhio avido* 'sóvárgó szem'; *occhio innocente* 'ártatlan szem'; *occhio puro* 'tiszta szem'; *occhio limpido* 'nyílt szem'; *occhio espressivo* 'kifejező szem'; *occhi gioiosi, sereni* 'jókedvű, nyugodt, békés szemek', lengy.: *marzycielskie oczy* 'álmodozó szemek'; *zakochane oczy* 'szerelmes szemek'; *tajemnicze oczy* 'titokzatos szemek'; *figlarne oczy* 'csintalan szemek'; *dobrze oczy* 'jó szemek', or.: *любопытные глаза* 'kíváncsi szemek'; *скромные глаза* 'szerény szemek'; *живые глаза* 'élő szemek'; *гордые глаза* 'büszke szemek'; *зовущие глаза* 'hívó szemek'; *нежные глаза* 'gyengéd szemek'; *сильные глаза* 'erős szemek'; *ласковые глаза* 'becéző szemek'; *покорные глаза* 'alázatos szemek'; *чистые глаза* 'tiszta szemek'.

A **negatív minősítés** olyan kifejezésekben érvényesül, mint például: magy.: *kegyetlen szemek, szomorú szemek, kétségbeesett szemek, vádló szemek, gonosz szemek, kétkedő szemek, komor szemek, ravasz szemek, áruló szemek, becsapott szemek, könnyörgő szemek, kifejezéstelen szemek, lelketlen szemek, üres szemek*, ang.: *jaundiced eye* 'irigykedő szem'; *critical eye* 'kritikus szem'; *jealous eye* 'féltékeny szem'; *bad eye* 'gonosz szem'; *joyless eyes* 'szomorú szemek', ol.: *occhi torvi* 'sanda szemek'; *occhi umili* 'alázatos szemmel'; *occhi feroci* 'kegyetlen/vad szem'; *occhi tristi* 'szomorú szem'; *occhio spento* 'fáradt, kimerült szem'; *occhio assonato* 'álmos szem'; *occhio pesante* 'nehéz, elfáradt szem'; *occhio furbo* 'ravasz szem'; *occhio malizioso* 'gonoszkodó szem'; *occhio imbambolato* 'elbambult szem'; *occhio pietoso* 'írgalmas szem'; *occhio supplice* 'könnyörgő szem'; *occhio cupo* 'mély, komor, borongós szem'; *occhio bieco* 'gonosz, fenyegető szem'; *occhio truce* 'erőszakos szem'; *occhio inespressivo* 'kifejezéstelen szem'; *occhio immobile* 'nem éber szem'; *occhio vitreo* 'üveges szem',

lengy.: *smutne oczy* 'szomorú szemek'; *wystraszone oczy* 'ijedt szemek'; *tęskne oczy* 'vágyakozó szemek'; *biedne oczy* 'szerény szemek'; *mieć w oczach niepokój, cierpienie, ból, złość, obłąd, szaleństwo* 'aggodalom, kínlódás, fájdalom, düh, harag, örület van a szemekben', or.: *грустные глаза* 'szomorú szemek'; *нетерпеливые глаза* 'türelmetlen szemek'; *ужасные глаза* 'szörnyű szemek'; *умоляющие глаза* 'könyörgő szemek'; *жестokie глаза* 'kegyetlen szemek'; *наглые глаза* 'szemtelen szemek'; *упрямые глаза* 'makacs szemek'.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a **szem** fogalmának a múltban mágikus jelentést, **negatív** erőt tulajdonítottak. Az az ember, aki „rossz szemmel” rendelkezett, képes volt *szemmel verni*, vagyis *szemével, pillantásával ártani valakinek*. Ezt az ősi hitet a szem mágikus erejében (ami tükrözi az emberi testrészek között elfoglalt kitüntetett szerepét) több nyelv szókinccse is őrzi, például or.: *дурной глаз*, 'rossz szem' {ártó szem}, *сглазить* 'szemmel verni', ang. *the evil eye*, 'ördög szem' {ártó szem}, lengy. *rzucić urok*, 'átkot dobni valakire', {szemmel verni}.

Végezetül nem feledkezhetünk meg egy nagyon fontos fogalmi metafora meglétéről sem, ez pedig a **tudás látás** metaforája. Ezt pedig olyan nyelvi példák esetében figyelhetjük meg, ahol a látásra jellemző *sötét, világos, tiszta, homályos, zavaros* az értésre tevődik át (*homályosan beszélt, nem láttam az összefüggéseket; nem láttam zavaros beszédében a logikát; nem láttam tisztán szavai értelmét; nem láttam világosan a lényegét*). E metafora fényében még inkább érthetővé válik, az emberi érzékszervek között a szem kitüntetett szerepe, hisz szemünk által kapjuk a legtöbb információt a külvilágról, ezáltal is válhat a látás a tudás egyik meghatározó metaforájává.

„Mivel az **értés = látás**, a látáshoz pedig nélkülözhetetlen a fény jelenléte, így a **fény (világosság) – sötétség** oppozíciója fontos szerepet játszik a metaforikus rendszerben. Az oppozíció első tagja (= fény) a tudást, a második pedig (= sötétség = a fény hiánya) a nemtudást szimbolizálja: *világos, sötét fejű, agyú ember; a helyzet világossága; világosság gyúlt az agyában; megvilágosodott az agyam; világossá vált előttem; felvilágosodott ember, gondolkodás; felvilágosít vkit; helyes megvilágításban tüntet fel vmit; vki vmilyen fényben értelmet vmit; vmi megvilágosítja az elméjét; megvilágosodik az elméje; a probléma megvilágítása; megvilágosodik a titok; vmi új fényt vet vmire; sötét ember, alak; sötét színben lát; sötéten fest le vkit, vmit; sötét szemüvegen lát vmit; sötéten néz; sötétben tapogatózik; szellemi sötétség; lelki vakság* stb. Ezeknek a szerkezet-típusoknak a nagy mennyisége a természetes nyelvekben arról tanúskodik, hogy az emberi érzékek közül legfontosabb a látás. A mi **kultúránk is látáskultúra**. (Egyébként ezt bizonyítják az experimentális adatok is.) Ez tükröződik a nyelvi axiológikus rendszerben is. A fentebb említett mellékneveknek, a leíró jellegén kívül, minősítési funkciójuk is van. A pozitív minősítés a fény (pl. *világos, fényes, csillogó* és hasonló jelentésű melléknevek), a negatív viszont a sötétség (*sötét, fekete* stb.) által kijelölt szférával függ össze. Például: *világos ügy; fényes eredmény, bizonyíték, érv, ajánlat, diadal, pálya, tett; fényes szónoklatot mond; fényes eszű; fényes szellők fújnak; fényesen bizonyította, hogy...; felvilágosult nép, ember; szemfényvesztő beszélgetés; csillog a szeme az örömtől; csillogó*

lehetőségek, élet, hang, muzsika, stílus; vkinek a csillogó pályája; énektechnikája csillogó; sötét ügy, alak; fekete áru, piac, gazdaság, fuvar, kereskedelem, lista; feketén ad, vesz; feketén lát; az örök világosság fényeskedjék neki stb. Minősítési jellege van az átlátszó, átlátható, átláthatatlan, belátható, beláthatatlan, zavaros, zagyva stb. mellékneveknek is. A pozitív minősítés a jó, a negatív viszont a rossz láthatósággal kapcsolatos (pl. átlátszó fogásokkal dolgozik; beláthatatlan következmények; zavaros ügy; zagyva gondolat stb.) (Bańcerowski 2000: 349–352).

5. Összegzés

A **szem** fogalma az angol, a lengyel, a magyar, az olasz és az orosz nyelvben elsősorban **TARTÁLY**ként, **TÁRGY**ként és **MÉRŐESZKÖZ**ként konceptualizálódik. A nyelvi adatok alapján a **TARTÁLY** domén bizonyult e természetes nyelvekben a legtermékenyebb metaforának. Számos perspektívából megvizsgálva e domént, a kimenete, bemenete, és a belsejében zajló folyamatok (hőmérséklete), szubsztanciák (tartalma) széleskörű ábrázolása volt megfigyelhető mind az öt nyelvben. Helyét és alakját, leginkább pedig színét vizsgálva, az adott kultúrák jellegzetes kifejezéseit is megfigyelhettük. A **szem** fogalmának tárgyként való konceptualizációja során a szem, mint **CSEREESZKÖZ** leírása mutatta a legtöbb potenciálisan univerzális jegyet, ezt a jelenséget egyes kifejezések egyezése, mint a *szemet szemért, fogat fogért* szólás is, megerősítette. A szem, mint **ÉRTÉKES TÁRGY** metafora ugyancsak nagyon sok példával illusztrálható az adott nyelvekben, melyre magyarázatul szolgálhat a szem kitüntetett szerepe érzékszerveink közül, ami értékes voltát támasztja alá, és ez által indokolja értékes tárgyként való példákban bővelkedő leírását. A szem, mint **MÉRŐESZKÖZ** metafora vizsgálata azt mutatja, hogy szemünk, mint a külvilágból legtöbb ingert befogadó érzékszervünk, a legősbibb távolságot mérő „eszközeként” szolgált az emberiségnek. Az olyan metaforák és metonímiák leírása, melyek a **szem** és az **ember** domén mentén figyelhetők meg, az emberi szemet **állatokkal** kapcsolatos kifejezésekkel való jellemzése és az **AXIOLÓGIAI KATEGÓRIÁK** leírása, mind azt a tényt támasztják alá, hogy kultúránk egy látás központú kultúra. Ahol a szemnek ősi negatív mágikus erőt tulajdonítottak, és ahol a szem oly fontos szervünkkel van metonimikus viszonyban, mint a szívünk. Mindemellett két olyan fontos metafora központi szerepét támasztják alá a nyelvi adatok, mint a szem a lélek tükre és a tudás – látás metafora. Amely metaforák megléte ugyancsak nyomatékossítja a szem kitüntetett szerepét az emberi érzékszervek között, ez által is világossá téve olyan fontos fogalmakkal való megfeleltetését, mint az emberi lélek és értelem.

Érdeemes megjegyezni, hogy a **szem** fogalmával kapcsolatos szólásokat vizsgálva az öt nyelvben, azt figyelhettük meg, hogy az egyes példák sok hasonlóságot (potenciálisan univerzális jegyeket) mutatnak a különböző nyelvek, kultúrák esetében. Íme a példák:

- **Más szemében a szálkát is meglátja, a magáéban a gerendát sem veszi észre;** *notare il bruscio nell'altrui e non veder la trave nel proprio; в чужом глазу соломинку видеть, в чужом бревне не замечать; w cudzym oku źdźbło, a w swoim belki nie widzi; widzieć źdźbło w oku bliźniego, a nie widzieć belki w swoim oku*

- **A vakok közt félszemű a király;** *in the land of the blind, the one-eyed man is a king; среди слепых одноглазый – король; wśród ślepców jednooki jest król*

- **Szemet szemért – fogat fogért;** *occhio per occhio, dente per dente; око за око зуб за зуб; oko za oko, ząb za ząb; an eye for an eye, a tooth for a tooth*

- **Varjú a varjúnak nem vájja ki a szemét;** *hawks will not pick hawks' eyes; ворон ворону глаз не выклюет, kruk krukowi oka nie wykole*

- **Jól csak a szívével lát az ember, ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan;** *если сердце не смотрит, то и глаза не видят; czego oczu nie widzą, tego sercu nie żal*

A tanulmány adta behatárolt terjedelmi lehetőségek folytán, a számtalan, változatos nyelvi példának csak egy válogatott, ám szemléletes része fért el e szöveg soraiban. Mindazonáltal a nyelvi anyag hűen tükrözi a **szem** fogalom gazdag és sokszínű megjelenését az adott kultúrák nyelvi bázisában, rámutatva, hogy a vizsgált nyelvekben fellelhetőek nemcsak hasonló, hanem eltérő leírást tartalmazó kifejezések is. Az elemzés elsődleges célja, az adott öt nyelv példái által, a szem konceptualizációjának vizsgálata.

A fentiekben elemzett nyelvi példák arról tanúskodnak, hogy a **szem** fogalom mind az öt nyelvben több doménből álló kognitív bázist alkot. A nyelvi anyag gazdagsága, változatossága és sokszínűsége azt mutatja, hogy a szem mögött rejlő világkép jelentősen különbözik a világ tudományos képétől és egyben a szó-tári definícióktól.

Rövidítések és jelölések

ang. = angol nyelv

db = darab

ÉrtSz = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

COCA = Corpus of Contemporary American English ('Mai amerikai angol nyelvi korpusz')

CP = Ожегов, С. И. 1989: *Словарь русского языка*. Москва: Академия Наук.

DGI = Garzanti; Giorgio Cusatelli 1967: *Dizionario Garzanti della lingua italiana*. Milano.

DSJP = Doroszewski, Witold (főszerk.) 1963: *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

lengy. = lengyel nyelv

HB = Halotti beszéd

MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár

magy. = magyar nyelv

NKJP = Narodowy Korpus Języka Polskiego ('Langyel Nemzeti Szövegtár')

OAD = Cowie, A. P. (szerk.) 1989: *Oxford Advanced Learner's dictionary*. Oxford: Oxford University Press.

ol. = olasz nyelv

or. = orosz nyelv

RUSCORPORA = Национальный Корпус Русского Языка ('Orosz Nemzeti Szövegtár')

SSJP = Szymczak, Mieczysław (főszerk.) 1988: *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

sz = század

vki = valaki

vmi = valami

'...' = a kifejezés szó szerinti fordítása

{...} = a kifejezés magyar megfelelője

Szakirodalom

Bąba, Stanisław; Liberek, Jarosław 2002: *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bańcerowski, Janusz 2000: A szavak kapcsolódási mechanizmusai a világ nyelvi képének tükrében. In: *Magyar Nyelvőr*, 2000/3. 349–52.

Bańcerowski, Janusz 2006: A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. In: *Magyar Nyelvőr*, 2006/2. 187–198.

Bańcerowski, Janusz 2008: A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Bartmiński, Jerzy (szerk.) 2001: *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Bartmiński, Jerzy 2006: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Benkő Loránd (főszerk.) 1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Cowie, Anthony (szerk.) 1989: *Oxford Advanced Learner's dictionary*. Oxford: Oxford University Press.

Tullio, De Mauro (szerk.) 2000: *Il dizionario della lingua italiana*. Torino-Milano: Paravia-Bruno Mondadori Editori.

Długosz-Kurczabowa, Krystyna 2009: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Doroszewski, Witold (főszerk.) 1963: *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Dubisz, Stanisław; Sobol, Elżbieta (szerk.) 2005: *Wielki słownik frazeologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Dziewońska-Kiss, Dorota 2010: Állatnevek és állati testrészek a lengyel és magyar nyelvi minősítésben. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Világgép a nyelvben és nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 69–77.

Dziewońska-Kiss, Dorota 2011: A szem fogalmának nyelvi képe a lengyel frazeológiai kapcsolatokban és közmondásokban. In: *Filológia.hu*, 2011/3–4. 119–129.

Edigeo (szerk.) 2002: *Enciclopedia Zanichelli, Dizionario enciclopedico di arti, scenze, tecniche, lettere, filosofia, storia, geografia, diritto, economie*. Bologna: Zanichelli.

Фасмер, Макс 1987: *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Прогресс.

Garzanti, Giorgio Cusatelli (szerk.) 1967: *Dizionario Garzanti della lingua italiana*. Milano.

Györkösy Lajos 2003: *Latin magyar kézisótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hadrovits László 1995: *Magyar frazeológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Herczeg Gyula; Juhász Zsuzsanna 2005: *Olasz–magyar szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Jędrzejko, Ewa 2001: Człowiek miarą wszech rzeczy. Antroponcentryzm i historycznokulturowe aspekty staropolskiej frazeologii somatycznej. In: *Prace filologiczne*. T. XLVI. Warszawa: Instytut Języka Polskiego UW.
- Kövecses Zoltán 2002: *Metaphor. A practical introduction*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán 2005: *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. New York: Cambridge University Press.
- Krzyżanowski, Julian (szerk.) 1972: *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. Warszawa: PIW.
- Maćkiewicz, Jolanta 2001: Twarz i maska. Potoczne wyobrażenia na temat szczerości i obłudy. In: *Prace filologiczne* T. XLVI. Warszawa: Instytut Języka Polskiego UW. 411-417.
- Maćkiewicz, Jolanta 2002: „Krajobraz twarzy” czyli: jak opisujemy twarz i jej części. In: *Prace filologiczne* T. XLVII. Warszawa. Instytut Języka Polskiego UW. 219-233.
- Маслова, Валентина Авраамовна 2007: *Лингвукультурология, Учебное Пособие*. Москва: Академия.
- O. Nagy Gábor 2003: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Budapest: Talentum.
- O. Nagy Gábor 2005: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Akkord.
- Ожегов, С. И. Сергей Иванович 1989: *Словарь русского языка*. Москва: Академия Наук.
- Pajdzińska, Anna 2006: *Studia frazeologiczne*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem.
- Sabatini, Coletti (szerk.) 1997: *Dizionario italiano*. Firenze: Giunti Editore.
- Skorupka, Stanisław 1977: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Sułkowska, Monika 2006: Międzyjęzykowa ekwiwalencja frazeologizmów na przykładzie związków somatycznych w języku polskim, francuskim i włoskim. In: *Poradnik językowy* 2006. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. 6-17.
- Szymczak, Mieczysław (főszerk.) 1988: *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tyrpa, Anna 2005: *Frazeologia somatyczna. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem.
- Pittàno, Giuseppe (szerk.) 1999: *Sinonimi e contrari: Dizionario fraseologico delle parole equivalenti, analoghe e contrarie*. Bologna: Zanichelli.
- Cortelazzo Manlio, Zolli Paolo (szerk.) 1985: *Dizionario etimologico della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.
- Zingarelli, Nicola (szerk.) 2000: *Vocabolario della lingua italiana*. Milano: Zanichelli. 1200-1201.
- Зимин, Валентин Ильич 2008: *Словарь-тезаурус русских пословиц, поговорок и метких выражений*. Москва: АСТ-Пресс.

Internetes hivatkozások

- COCA: Corpus of Contemporary American English. <http://www.americancorpus.org/> [2010. 11. 03.]
- Стоянова, Елена: 'Глаза' в русском лингвокультурном пространстве. <http://www.russian.slavica.org/article1006.html> [2010. 11. 03.]
- Dictionary thesaurus online: www.thesaurus.com [2010. 11. 03.]
- Filar, Dorota 2000: Językowy obraz świata a obraz świata w tekście poetyckim. In: *Język a kultura* T. 13. Wrocław, : <http://www.lingwistyka.uni.wroc.pl/jk/> [2010. 11. 03.]
- Krawczyk, Anna 1991: Ciało człowieka w świetle frazeologii gwarowej. In: *Język a kultura*. T. 1 Wrocław, : <http://www.lingwistyka.uni.wroc.pl/jk/> [2010. 11. 03.]

- Longman English Dictionary online: <http://www.ldoceonline.com/> [2010. 11. 03.]
- Lengyel Nemzeti Korpusz: Pęzik, Piotr 2010: Providing corpus feedback for translators with the PELCRA Search Enginefor NKJP. In: Practical Applications in Language and Computers 2009. <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/> [2011. 05. 03.]
- Magyar Nemzeti Szövegtár: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> [2010. 11. 03.]
- Olasz online etimológiai szótár: <http://www.etimo.it/?term=occhio> [2010. 11. 03.]
- Online angol etimológiai szótár (Online Etymology Dictionary): www.etymonline.com [2010. 11. 03.]
- Orosz Nemzeti Szövegtár: <http://www.ruscorpora.ru/> [2010. 11. 03.]
- SZTAKI olasz–magyar online szótár:
http://dict.sztaki.hu/dict_search.php?L=ITA%3AHUN%3AitaHunDict&O=HUN&flash=&E=1&sid=98ab5a0929f72d1022ff0b95705ac45d&vk=&in_form=1&W=felino&M=1&P=0&C=1&T=1 [2010. 11. 03.]
- Varga Éva Katalin: Szemünk fénye.
<http://www.nytud.hu/oszt/lexi/varga/publ/szemunkfenye.pdf> [2010. 01. 10.]
- Varga Csaba: A szem szó jelentése.
http://www.varga.hu/OSKOR_ELO_NYELVE/_A%20SZEM%20SZO%20JELENTESE_.doc [2010. 11. 03.]
- Zlinszky Aladár: A szóképekről.
<http://mek.niif.hu/06500/06592/html/stilisztika0009/stilisztika0009.html> [2010. 11. 03.]

Lektorálta: Bańcerowski Janusz